GRT

GOLDEN RESEARCH THOUGHTS

ISSN: 2231-5063
IMPACT FACTOR : 4.6052 (UIF)
VOLUME - 6 | ISSUE - 9 | MARCH – 2017

विदुरनीत्यानुसारं वाणी–दान–कर्म–तपादीनां नैतिकमूल्यानां विवेचनम्

डॉ. सुरेन्द्र पाल वत्स

नैतिकाचार :

समाजस्य संगठनेन सह मानवसंस्कृतेः उदभवम् अभवत् । समाजं सुचारूपेण संचलनार्थं एकं प्रति यत्र एतादृशानां नियमानां रचना अभवत्, येषां उल्लंघने आततायिनं दण्डस्य व्यवस्थां अकरोत्। अपरं प्रति व्यक्तिरूपेण आयात्मिक व्यवहारिकश्च सद्व्यवहारः अर्थात् परस्परं कुर्वन्तं व्यवहारं सुगुण–दुर्गुणानां समीपे स्थापयित्वा तस्य मूल्यांकनकर्तुं किञ्चिद् एतादृशान् नियमान् अस्थापयत्, येन मानवस्य व्यक्तित्वं उदतिष्ठत् तथा अन्यं प्रति तान् न स्वीकुर्वन्तं समाजं हेयदृष्ट्या अपश्यत् । एते नियमाः नैतिक तत्वानि अकथयन् यान् स्वीकुर्वति अस्वीकुर्वति वा व्यक्तेः निजविवेकः कार्यं करोति ।

नैतिक शब्देनैव नैतिकतायाः निर्माणम् अभवत् । परस्परं सद्व्यवहारः अन्येषु शब्देषु नैतिकता एवास्ति। आंग्लभाषायाम् अस्य पुरतः Morality शब्दोऽस्ति।

नैतिकतायै 'Ethics' शब्दस्य प्रयोगः अभवत्। यस्य अर्थः Rules of Conduct Science that with moral's विश्वस्य (प्रत्येकस्मिन् धर्मे) प्रतिधर्मे संस्कृतौ च नैतिकाचार संहिता अभवत् । मुख्यरूपेण हिन्दू–नैतिक–संहिता तथा ईसाई–नैतिक–सहिता इत्यादयः सन्ति।
अस्माकं धर्मशास्त्रेषु अपि यमादीनां महाव्रतानां रूपे नैतिकतायाः एव उपदेशा दीयते। नैतिकतत्वं धर्मस्यैव एकम् अङ्गमस्ति ययोः मूलस्वरूपं सर्वदा सदृशम् अभवत् परन्तु तस्य बाह्यरूपे देश–कालानुसारं किचित् परिवर्तनं भवति। काले काले[1] महापुरुषैः नैतिकोपदेशाः अदीयन्त ।
ईशावास्योपनिषदः प्रथम–मन्त्रे मनुष्याय नैतिकतायाः एव उपादिशत् ।

ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत् ।
तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्यस्विद्धनम्।।[2]

मनु–बृहस्पति–शुक्राचार्य–भर्तृहरि–महात्माविदुर–चाणक्य–ईसादयः महात्मानः निज– युगानुसारं समाजानुसारं च नैतिकोपदेशान् प्रास्तुवन् । तैत्तिरीयोपनिषदः शिक्षावल्लयां अुयायस्य एकादश अनुवाक 'सत्यं वद, धर्मं चर'[3]इत्यादिषु वाक्येषु मनुष्यं नैतिकतां प्रति अग्रसर्तुमेव अकथत् ।

महाभारतयुगे महात्माविदुरः विदुरनीतौ येषां नैतिकमूल्यानां प्रतिपादनम् अकरोत् तेषु वाणी–दान–कर्म–तपादीनां संक्षिप्तरूपेण अत्र विवेचनं क्रियते ।

वाणी

वाणी शब्दस्य निष्पत्तिः (वण् + इण् + ङीप्) प्रत्ययस्य संयोगेन अभवत्। वाण्याः अर्थाः – वचनं, शब्दः, भाषा, वाक्शक्तिः, नादः, स्वरः,

[1] आ.श.को. – 410
[2] ई. उ. – 1
[3] तै. उ. – 11/1

प्रशंसा, सरस्वती देवी इत्यादयः सन्ति।[4] वाण्याः अभिप्रायः वचनेन वर्तते। मृदुशब्द-विशेष्णरूपे प्रयुक्तः अभवत्। मृदुवाण्याः महत्वं सर्वविदितम् अस्ति। लोके अस्मिन् सम्बन्ध कथनमपि प्रचलितमस्ति यत् इयं वाणी नरं अश्वे स्थातुं शक्यते इयमेव च वाणी मनुष्यं रासभे आरोहणं शक्यते। मधुरवाण्याः स्वरूपं कतिषु सुशब्देषु प्रतिपादितम् यत् मधुरवाणीं वदनेन उत्तमानां अभिमानी - पुरुषाणाम् अभिमानं समाप्तम्। यत् किञ्चित् शीतजलं उष्णदुग्ध्स्य उपरी-आगमनं नश्यति।

मधुरवाणी मलयजस्य तत् शीतलं लेपमस्ति येन मनशरीरयोः पापं शान्तं भवति परन्तु कटु-वाण्या कृतव्रणं कदापि न पूरयति। अतः मनुष्यः प्रियः, सत्यं, हितकरः, धर्म-अर्थ युक्तानि वचनानि च वदेत्। अश्रद्धेयं, असत्यं, परोक्षे च कटु-वचनानि त्यजेत्।[5] कामन्दकीय-नीतिसारे मनोहारीं वाणीं वदनाय अकथयत् सर्वान् जीवान् आनन्दप्रदात्री, परं मैत्री-भावनां (प्रेरयत्री) प्रेरितं कर्त्री, सर्वेषां नराणां मनहरणस्य इच्छया मनुष्यः मृदुवाणीं वदेत्।[6] शुक्रनीतौ मनुष्याय केवलं मृदु एवं हितकारीं वाणीं वदनस्यैव निर्देशितम्। नरः उचितकाले हितकरी, संक्षिप्तं, सुसंगतं मृदुवाणीं च वदेत्।[7]

मनुष्याय अलंकृतेषु आभूषणेषु वाणीरूपी आभूषणस्य महत्तां प्रतिपादयन् नीतिशतके भर्तृहरिः कथयति यत् केवलं एकमात्रं वाणी या शुद्धा एवं संस्कृता धर्यते, या पुरुषं समलंकरोति। अन्यानि सर्वाणि आभूषणानि तु नश्यन्ति, केवलं वाग्भूषणमेव सततं भूषणमस्ति।[8]

वाण्याः स्वरूपं - राजन्! वाण्याः पूर्णसंयमं तु बहुकठिनम् अमन्यत परन्तु विशेषार्थयुक्ता चमत्कारपूर्णा च वाणीमपि अतीव न वक्तुं शक्यते।[9] वाण्याः विशेषतानां उल्लेखं कुर्वन् विदुरः कथयति वदनेन अवदनं श्रेष्ठम् अकथयत् परन्तु सत्यवदनं वाण्याः द्वितीया विशेषतास्ति। सत्यमपि यदि प्रियं कथयतु तु वाण्याः तृतीया विशेषतास्ति, सापि च धर्मयुक्ता वदतु तु स वचनस्य चतुर्थी विशेषतास्ति।[10] वचनरूपी-शराः मुखात् निर्गत्य अन्यस्य मर्मस्थले पीड़ां कुर्वन्ति। तेभ्यः पीड़ितं रात्र्याहानि शोचति। अतः विद्वांसः पुरुषाः अन्येभ्यः तेषां प्रयोगं न कुर्युः।[11]

विदुरानुसारं कटुवचनं न वदनेन मनुष्यः लोकप्रियः भवति। यः कदापि उद्दण्डस्येव वेषं न धरति, परेषां पुरतः निजस्य पराक्रमस्य अपि प्रशसां न करोति, कापेन आकुले कटुवचनं न वदति, तं मनुष्यं जनाः सर्वदा प्रियं मन्यन्ते।[12]

कठिनवाणी एकस्य प्रकारस्य दोष :- सप्तदुःखदायी - दोषाणाम् अन्तर्गतं वचनस्य कठोरतामपि एक दोषः मन्यमानः विदुरः राज्ञे धृतराष्ट्राय तान् परित्यागस्य उपदेशं यच्छन् कथयति - स्त्रीविषयकासक्तिः, अक्षा, मद्यपानं, वचनस्य कठोरता, अतीव कठिनदण्डं, वित्तस्य च दुरुपयोगं एतान् सप्तदोषान् नृपः सदैव त्यजेत्। एभिः दृढमूलं नृपाऽपि प्रायः नष्टाः भवन्ति।[13]

दानस्य व्युत्पति : दा धतु + ल्युट् प्रत्ययस्य संयोगेन अभवत्। दानस्य अर्थोऽस्ति - कस्मै किञ्चिद् ददतः क्रियायाः भावः, धर्मः, परोपकारः, सहायता, दयादयः विचारैः प्रेरितः कस्मै किञ्चित् दातुं क्रियायाः भावः उक्त प्रकारेण दत्तं धनं या किमपि वस्तु। अत्र दानेन अभिप्रायः दत्तं। अद्युना प्रश्नः जायते यत् किं दत्तं, कस्मै

---

[4] मानक हिन्दी कोश खण्ड-5

[5] प्रियं तथ× च पथ्य× च वदे(र्मार्थमेव च।
अश्र(्यमसत्य× च परोक्षं कटु चोत्सृजेत्।। कामन्द. नीति. - 5/29

[6] ह्लादिनीं सर्व सत्त्वानां सम्यग्जन जिहीर्षया।
भावयन् परमां मैत्रीं विसृज्जेल्लौकिकीं गिरम्। कामन्द.नीति - 3/22

[7] काले हितं मितं ब्रूयादविसंवादि पेशलम्। शुक्रनीति - 3/12/13

[8] वाण्येका समलंकरोति पुरुषं या संस्कृता धर्यते।
क्षीयन्ते खलु भूषणानि सततं वाग्भूषणं भूषणम्।। भर्तृ. नीति. - 19

[9] वाक्संयमो हि नृपते सुदुष्करतमो मतः।
अर्थवच्च विचित्रां च न शक्यं बहु भाषितम्। वि.नी. अ. - 2, श्लोक - 76

[10] अव्याहृतं व्याहृताच्छ्रे आहुः सत्यं वदेद् व्याहृतं तच्चतुर्थम्।। वि.नी. अ. - 4, श्लोक - 12

[11] वाक्सायका वदनान्निष्पतन्ति यै राहतः शोचति रात्रयहानि।
परस्य नामर्मसु ते पतन्ति तान् पण्डितो नावसृजेत्।। वि.नी. अ-2, श्लोक - 80

[12] यो नो(तं कुरुते जातु वेषं न पौरुषेणादि विकत्थतेर्(न्यान।
न मूर्च्छितः कटुकान्याह किंचित् प्रियं सदा तं कुरुते जनो हि। वि.नी.अ. 1, श्लोक-115

[13] स्त्रियो(क्षा मृगया पानं वाक्यारुष्यं प× चमम्।
महच्च दण्डपारुष्यमर्थ दूषणमेव च।। वि.नी. अ. - 1 श्लोक - 96

दत्तं केन प्रकारेण च दात्तव्यम्? किं दत्तम् अभिप्रायोऽस्ति यत् मनुष्यः कस्य वस्तुनः दानं कुर्यात्। केषाञ्चित् नराणां दृष्टौ जलम् अन्नं, पृथ्वी, वस्त्रं घृतं इत्यादीनां दानं दधत्। कस्मै दात्तव्यम्? अनेन अभिप्रायः यत् सत्पात्राय दातव्यम्, अपात्राय न। केन प्रकारेण दत्तं अभिप्रायः यत् मनुष्यः श्रद्धया दात्तव्यम् न अश्रद्धया। अवज्ञापूर्वकमपि न दात्तव्यम्। यतः अवज्ञापूर्वकं दत्तं दानं दातारं नश्यति। कर्णभारे कथितं यत् समये याते शिक्षा क्षयं गच्छति,सुदृढ़मूलैः युक्ताः वृक्षाः अपि पतन्ति, तड़ागेषु पूरितं जलमपि शुष्यति परन्तु हुतं च दत्तं च तथैव तिष्ठति।[14] विदुरः कथयति यत् यः नरः निर्धनेऽपि दानं यच्छति, स स्वर्गस्य उपरिस्थानं लभते। हे राजन्! एतयोः द्वयोः प्रकारयोः नरान् स्वर्गादपि उपरिस्थानं प्राप्नोति - समर्थः भवति अपि क्षमया युक्तः तथा निर्धनेऽपि प्रदानवान्।[15]

तैत्तिरीयोपनिषिदि कथितं यत् नरः निम्नप्रकारेण दानं दधत् - श्रद्धया, अश्रद्धया न, आर्थिक - सामर्थ्यानुसारं दद्यात्, ह्रिया दद्यात्, भयात् दद्यात्, पात्रापत्रयोः विवेकं कृत्वा दद्यात्।[16] गीतायां श्री कृष्णेन दानस्य प्रकारत्रयं कथितं - दानं दद्यात्, एवं मत्वा यत् दानं अप्रत्युपकाराय सुपात्राय उचितकाले उचितस्थाने च दीयते तत् दानं सात्विकं भवति।[17] मनुः ज्ञानं दानं च सर्वश्रेष्ठं इति कथयन् कथयति जलम्, अन्नं, गौः, पृथ्वी, वस्त्रं, तिलं, स्वर्ण, घृतं च एतेषु सर्वेषु दानेषु ज्ञानस्य दानं श्रेष्ठमस्ति।[18] हितोपदेशे अभयदानमेव महादानं कथयन् कथितं यत् - दानेषु अभयदानं यादृशं महादानं कथ्यते तादृशं न तु पृथ्वीदानं, न स्वर्णदानं, न गौदानं, न च अन्नदानं मन्यते।[19] बुद्धचरिते दानस्य विषये कथितं यत् दानं अमरत्वस्य कारणमस्ति, सुखस्य क्षेत्रमस्ति, हर्षस्य निधिरस्ति, चितनिग्रहस्य च कारणमस्ति।[20]

पञ्चतन्त्रानुसारम् उचितस्थाने व समयं विचार्य सत्पात्राय श्रद्धया दत्तं दानं मनुष्याय फलवान् भवति।[21] विदुरानुसारं मनुष्यः दानं सर्वथा सत्पात्रायैव दद्यात्, अपात्राय न। अस्य विपरीतं दत्तं दानं ध्नस्य दुरुपयोगस्य श्रेण्यां स्थापयिष्यति न दानस्य श्रेण्यां। न्यायपूर्वकं उपार्जितं ध्नस्य द्वावेव दुरुपयोगः अवगच्छेत् - अपात्रादेयं सत्पात्राय न देयम्।[22]

ध्नयुक्तदानं दद्यात् यः ध्नयुक्तं भवति दानं न करोति, सः नरः जले निवेष्टव्यम् इति कथयन् विदुरः कथयति यः धनिकः भवति अपि दानं न दद्यात् दरिद्रे सति अपि कष्टं सहनं न शक्यते एतयोः द्वयोः प्रकारयोः मनुष्याणां गले दृढ़शिलां बद्ध्वा अम्भसि निवेष्टव्यौ।[23] दानमपि ध्र्मस्य अष्टमार्गेषु एकः मार्गः

[14] शिक्षाक्षयं गच्छति कालपर्ययात् सुब(मूला निपतन्ति पादपाः।
जल जलस्थानगतं च शुष्यति हुतं च दत्तं च तथैव तिष्ठति।। कर्ण. - 1 /22
[15] द्वाविमौ पुरुषौ राजन् स्वर्गस्योपरि तिष्ठतः।
प्रभुश्च क्षमया युक्तो दरिद्रश्च प्रदानवान्।। वि.नी. - 1/63
[16] श्र(या देयं अश्र(यादेयं श्रिया देयम्
ह्रियादेयं भियादेयं संविदा देयम।। तैत्तिरीय. - 1/11
[17] दात्तव्यमिति यद् दानं दीयतेऽनुपकारिणे।
देशे काले च पात्रो च तद् दानं सात्विकं उच्यते।। गीता.
[18] सर्वेषामेव दानानां ब्रह्मदानं विशिष्यते।
वार्यन्नगोमहीवासस्तिल का× चन सर्पिषाम्।। मुन. - 4/233
[19] न भू प्रदानं न सुवर्णदानं न गोप्रदानं न तथान्नदानम्।
यथा वदन्तीह महाप्रदानं सर्वेषु दानेष्वभय प्रदानम्। हितो., संधि. - 62
[20] अमृतत्वस्य हेतुस्तद्दानं क्षेत्रां सुखस्य च
प्रमोदस्य निधिश्चित्तरोध्स्यकारणं स्मृतम्।। बु(च. - 18/68
[21] सत्पात्रां महती श्र(ादेशे काले यथोचिते।
यद्दीयते विवेक ज्ञैस्तदनन्ताय कल्पते।। प× च. मित्रासम. - 79
[22] न्यायगतस्य द्रव्यस्य बो(व्यौ द्वावतिक्रमौ।
अपात्रो प्रतिपत्तिश्चापात्रा चाप्रतिपादनम्।। वि.नी. - 1/64
[23] द्वावम्भसि निवेष्टव्यौ गले बद्ध्वा दृढ़ां शिलाम्।
ध्नवन्तमदातारं द्ररिद्रं चातपस्विनम्।। वि.नी. - 1/65

अस्ति इति कथयन् विदुरः कथयति यत् यज्ञः, अुययनं, दानं, तपः, सत्यं, क्षमा, दया, अलोभः एते धर्मस्य अष्टमार्गाः सन्ति।[24] एते गुणाः पुरुषस्य यशः वर्ध्यन्ति। दानं न त्यजेयं त्याज्यः गुणरूपे वदन् विदुरः कथयति – नरः कदापि सत्यं, दानं, कर्मण्यता, अनसूया, क्षमा तथा धृतिः एतान् षड्गुणान् न त्येजत्।[25]

विदुरस्य मतमस्ति यत् दानेन नरः कृपणनरे विजयप्राप्तुं शक्यते। नरः अक्रोध्नेे क्रोधं जयतु, असाधुं सद्व्यवहारेण वशीकरोतु, कृपणं दानेन जयतु मृषां च सत्येन विजयताम्।[26]

कर्म शब्दः कृ धतु + मनिन् प्रत्ययस्य संयोगेन निष्पन्नः अभवत्। कर्मणः अर्थः – कार्यं, कर्म, क्रिया, शास्त्रविहितः नित्यनैमितकादि कर्माचरणम्। स पूर्वजन्मकृतकर्म यस्य फलं अस्मिन् जन्मनि अमिलत्।[27] नरः यादृशं कर्म करोति स तस्य अनुरूपं फलं प्राप्नोति। अतः नरः सर्वदा सत्यकर्म एव कुर्यात्। कर्मणः महत्ता स्वतः सिद्धा अस्ति। पश्यतु, वयं देवान् प्रणमाम परन्तु ते नीचविधेः वशे सन्ति, अतः तस्य विधेः वन्दना कुर्यात् परन्तु विध्रिपि केवलं निश्चित कर्मणां फलदः अस्ति। अतः तैः देवः तथा विध्निा किं प्रयोजनम्? केवलं तेभ्यः कर्मभ्यः एव नमः येषु विधतायाः वशं न चलति[28] गीतायां भगवान् श्रीकृष्णः अर्जुनं फलासक्तिं त्यक्त्वा कर्मकर्तुम् उपादिशत् यत् हे अर्जुन! कर्मकर्तरि एव तव अध्किारः अस्ति, फले कदापि न। त्वं कर्मफलहेतुर्भू मा न कर्म कर्तरि चापि तव प्रीतिः न भवेः।[29] बाल्मीकेः रामायणस्य अनुसारं मनुष्यः कर्मणः अनुरूपमेव फलस्य प्राप्तिर्भवति। शुभाशुभं यः यादृश्–2 आचरति तस्य कर्मणानुसारं स तादृशमेव फलं प्राप्नोति।[30]

मनुस्मृत्यानुसारं – एवं मृत्योपरान्तं प्राप्तकर्मणां फलविषये मनसा सम्यक् विचार्य नरः मन – वाणी – शरीरैः च सर्वदा शुभकर्माणि आचरतु।[31] मनुस्मृत्यौ कथितं यत् मनसा पवित्रकर्म आचरतु।[32] वाल्मीकेः रामायणानुसारं – यथाकाले वृक्षाः फलेन युक्ताः भवन्ति, तादृशैव पापी नरः कालागते निजपातकस्य कर्मणः फलं अवश्यं प्राप्नोति।[33] वृहदारण्यकोपनिषदः अनुसारं पुण्यकर्मकरणेन व्यक्तिः पुण्यवान् भवति पापकरणात् पापी भवति।[34] कर्मभिः कः न लिप्यन्ते इति कथयन् श्रीकृष्णः गीतायाम् अकथयत् – कर्मयोगी पुरुषः, विशुद्धात्मा, संयतात्मा, जितेन्द्रियः, सर्वान् प्राणिनः आत्मभावेन द्रष्टा कर्मकुर्वति अपि कर्मणा न लिप्यते।[35] गीतायां कथितं यत् यः पुरुषः फलस्य अभिलाषां त्यक्त्वा, भगवते अर्पित्वा कर्माणि करोति, स जलेन कमलपत्रमिव न लिप्यते।[36]

---

[24] इज्याध्ययन दानादि तपः सत्यं क्षमा घृणा।
अलोभ इति मार्गो{यं धर्मस्याष्टविधः स्मृतः। वि.नी. – 3/56

[25] षडेव तु गुणाः पुंसां न हातव्याः कदाचन।
सत्यं दानमनालस्यमनसूया क्षमा धृतिः।। वि.नी. – 7/2

[26] अक्रोध्नेे जयेत् क्रोधं साधुं साधुना जयेत्।
जयेत् कदर्यं दानेन जयेत् सत्येन चानृतम्।। वि.नी. – 7/22

[27] मानक हिन्दी कोश खण्ड 1

[28] नमस्यामो देवान्ननु हतनिधेस्ते{पि वशगाः।
विधिर्वन्द्यः सो{पि प्रतिनियत कर्मैक पफलदः।। वि. नीति – 94

[29] कर्मण्येवाधिकारस्ते मा पफलेषु कदाचन।
मा कर्मपफलहेतुर्भू मा ते सङ्गो{स्त्वकर्मणि।। गीता – 2/47

[30] यदाचरति कल्याणि शुभं वा यदि वा शुभम्।
तदेव लभते भद्रे कर्ता कर्मजात्मनः।। वा.रा.अ.का. – 63/6

[31] एवं संचित्त्य मनसा प्रेत्य कर्मपफलोदयम्।
मनोवाड्.मूर्तिभिर्नित्यं शुभं कर्म समाचरत्।। मनु. – 11/231

[32] मनः पूतं समाचरेत्। मनु. 6/46

[33] अवश्यं लभते कर्त्ता पफलं पापस्य कर्मणः।
घोरं पर्यागते काले द्रुमः पुष्पमिवार्तवम्।। वाल्मी. रा.अ.का. – 29/8

[34] पुण्यो वै पुण्येन कर्मणाभवति, पापः पापेनेति। वृहद्. – 3/2/13

[35] योगयुक्तो विशु(त्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः।
सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते।। गीता – 5/7

[36] ब्रह्मण्याधय कर्माणि सड्.गत्यक्त्वा करोति यः।

अस्मिन् विषये ईशावास्योपनिषदि वर्णितं अस्ति यत् मनुष्यः संसारे कर्म कुर्वत् शतवर्षं यावत् जिजीविषेत्। एवं कर्माणि पुरुषं न बाध्न्ते। अस्य अतिरिक्तः अन्यच्च किमपि साध्नं नास्ति।[37]

विदुरानुसारं कल्याणकारीणि कार्याणि एतानि सन्ति। मांगलिक–पदार्थानां स्पर्शं, चित्तवृत्तीनां निरोधं, शास्त्रभ्यासः, उद्योगशीलता, सरलता, सत्पुरुषाणां च पुनः – पुनः दर्शनं – एतानि सर्वाणि कल्याणकारीणि कार्याणि सन्ति।[38] मनुस्मृतौ अकथयत् यत् अन्तरात्मना परितुष्टः स्वाधेन– कार्याणि एव कुर्यात्। यानि–यानिकार्याणि परवशानि सन्ति तेषां यत्नेन परित्येजत्। यानि–2 कर्माणि स्वसामर्थ्येन सुयानि सन्तु तेषां यत्नपूर्वकं सेवेत।[39] यस्मात् कार्यात् मनुष्यस्य अन्तरात्मा परितुष्टः अस्तु तत् कार्यं तु यतेत तस्य च विपरीतं कार्यं परित्यजेत्।[40] गीतायां श्रीकृष्णः कथयति यत् हे कौन्तेय! स्वाभाविक–कर्माणि दोषयुक्तानि सति अपि न परित्येजत् यतः ध्मेन अग्नि इव सर्वाणि कर्माणि दोषयुक्तानि भवन्ति।[41] विदुरानुसारं सम्यक् अुययनं, न्यायोचितयुद्धं, पुण्यकर्म, सुष्ठुरूपेण कृता तपस्या अन्ते सुखं यच्छति।[42] मृत्योपरान्तं मनुष्यस्य शुभाशुभं कर्माण्येव तेन सह गच्छन्ति अतः नरं धर्मपालनार्थं प्रेरयन् विदुरः कथयति यत् अग्नौ प्रक्षिप्तं पुरुषस्य पश्चात् तु केवलं तस्य निजकृतं पुण्यं–सुकर्म एव गच्छति। अतः पुरुषः इच्छेत् यत् सः शनैः शनैः प्रत्यत्नपूर्वकं धर्मस्यैव संचिनुयात्।[43]

तपः – तपसः अर्थः अस्ति तपस्या।[44] कार्याणि कुर्वन् हानि–लाभयोः सुख–दुःखयोः, सम्मान–अपमानयोः चिन्तां न कुर्वन् लक्ष्यसिद्धेः प्राप्तौ तत्परं तपोऽस्ति। निजं यः धर्माय राष्ट्राय च यच्छति तत् निश्चयेन तपः कथयन्ति।[45] कश्चिद् ब्रह्मचर्यमपि तपः कथयति। शतपथ–ब्राह्मणे कथितं यत् तपसा निश्चयेन एव लोके विजयं प्राप्नवन्ति।[46]हरिवंशे शुद्धात्म–पुरुषैः तपसा लौकिक अभ्युदयं प्राप्तुम् अकथयत्।[47] जनमेजयानुसारं संसारे एतादृश् किमपि कार्यं नास्ति। यस्य तपसा सिद्धिर्प्राप्तं न भवतु।[48] मनुस्मृत्यानुसारं यत् किञ्चित् कष्टेन पारकरणीयमस्ति, यः काठिन्येन प्राप्यः अस्ति, यत् दुर्गमं दुष्कार्यम्अस्ति। तत् सर्वं केनचित् तपसा सिद्धं कर्तुम् शक्यते। यतोहि तपस्यायाः उल्लंघनं कठिनमस्ति।[49]

तपस्विनः पुरुषाः तेषां तपरूपी–पुण्यकर्मणः फलस्वरूपं स्वर्गलाके निवसन्ति। तपस्वी पुरुषः अस्मिन् लोके यशः प्राप्नोति स्वर्गे चापि सम्मानं लभते।[50] रामायणे शिवः उमायै तपसः महिमायाः वर्णयन् कथयति यत् तपोबलेन विधिः सृष्टिं सृजति, तपोबलेन विष्णुः सृष्टिं त्रायते, शिवः सृष्टिं संहरति,

---

लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रामिवाम्भसा।। गीता – 5/10

37 कुर्वन्नेव इह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः।
एवं त्वयि नान्यथेतो{स्ति न कर्म लिप्यते नरे।। ईशा. – 2 ;यजु. – 40/2द्ध

38 मड्.गलालम्भनं योगः श्रुतमुत्थानमार्जवम्।
भूतिमेतानि कुर्वन्ति सतां चाभीक्ष्ण दर्शनम्।। वि.नी. – 7/56

39 यद्यत्परवशं कर्म तत्तद्यत्नेन वर्जयेत्।
यद्यत्परवशं तु स्यात्तसेवेत वर्जयेत।।। मनु. – 4/159

40 यत्कर्मकुर्वतो{स्य स्यात्परितोषो{न्तिरात्मनः।
तत्प्रयत्नेन कुर्वीत विपरीतं तु वर्जयेत्।। मनु. – 4/6

41 सहजं कर्म कौन्तेय सदोषमपि न त्यजेत्।
सर्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः।। गीता – 18/48

42 स्वधीतस्य सुयु(स्य सुकृतस्य च कर्मणः।
तपसश्च सुप्तस्य तस्यान्ते सुखमेध्ते।। वि.नी. – 4/54

43 अग्नौप्रास्तं तु पुरुषं कर्मान्वेति स्वयं कृतम्। तस्मात् पुरुषोयत्नादध्र्म संचिनुयाच्छनैः।। वि.नी. – 8/17

44 मानक हिन्दी कोश खण्ड – 2.1

45 शतपथ ब्राह्मण। 1/1/2

46 शत. ब्र.. – 3/4/4/27

47 भावे तपसि शु(नाम्। हरि. पु. – 1/46/43

48 न हि तदविद्यते लोके तपस्य यन्नलभ्यते। हरि. पु. – 12/38/1

49 यद् दुस्तरं यद् दुरापं यद् दुर्गं यच्चदुष्करं।
सर्वं तु तपसा साध्यं हि दुरतिक्रम्।। मनु. – 11, 238/17

50 स्वर्गे तपोर्भृतां वासः पफलं पुण्यस्य कर्मणः।

शेषसर्पः भूम्याः भारं ध्रति तथा निखिलं जगत् तपसि एव आधरितः अस्ति।[51] मनुः तपः पापहन्ता कथयन् कथितं यत् पापीनरः निजपापं कथनेन, पश्चातापेन, तपसा, अ्ययनेन, आपतिकाले दानेन निजपापात् मुच्यते।[52] अस्मिन् जगति ब्रह्मचर्यात् परः कोऽपि तपो नास्ति।[53] विदुरः ध्र्मस्य अष्टमार्गान् कथयति तेषु तपः चतुर्थस्थाने अस्थापयत्। यज्ञः, अ्ययनं, दानं, तपः, सत्यं, क्षमा, दया अलोभश्च एतेध्र्मस्य अष्टमार्गाः इति अकथयत्। मनुष्यलोके एते अष्टगुणाः स्वर्गदर्शनानि सन्ति। यज्ञः दानं, अ्ययनं च तपः एते चत्वारः सज्जनैः सह नित्यं सम्बद्धं सन्ति।[54]

ध्ृतराष्ट्रः विदुरं महाकुलस्य विषये अपृच्छत् तु विदुरेण कथितं – येषु तपः इन्द्रियसंयमं, वेदानां स्वा्यायः, यज्ञः, पुण्य–विवाहः, सर्वदा अन्नदानं, सदाचारः च एते सप्तगुणाः वर्तमानाः सन्ति, तानि महाकुलानि कथयन्ति।[55] राजा ध्ृतराष्ट्रः युद्धस्य स्वपुत्राणां विनाशस्य च आशङ्कया उद्विग्नं आसीत्। अतः सः विदुरेण शान्तिप्राप्तेः उपायं अपृच्छत् तु विदुरः शान्तिप्राप्तेः उपायेषु तपः द्वितीयस्थाने स्थापयन् कथयति यत् – पापशून्यनरेशः! विद्या, तपः, इन्द्रियनिग्रहं, लोभस्य त्यागात् अन्यः कोऽपि भवतः शान्तेः उपायं अहं न पश्यामि।[56] विदुरानुसारं तपसा नरः महत् पदं प्राप्नोति।[57]

इहापि यशसायुक्तः स्वर्गस्थैरवधर्यते। हरि.पु. – 2/32/10

[51] तप बल सृष्टि रचइ विधता। तप बलु विष्णु सकल जगत्राता। मानस बा. – 73/2–3

[52] ख्यापनेनानु तापेन तप साध्ययनेन च।
पापकृन्मुच्यते पापा तथा दानेन चापदि।। मनु. – 11/227

[53] नास्तिलोके यशोमूलं ब्रह्मचर्यात् परंतपः। हरि.पु. – 1/45/3

[54] अष्टौ नृपेमानि मनुष्यलोके स्वर्गस्य लोकस्य निदर्शनानि।
यज्ञो दानमध्ययनं तपश्च चत्वार्येतान्यन्ववेतानि सद्भिः।। वि.नी. – अ. 3 श्लो. 54–55

[55] तपो दमो ब्रह्मवित्त वितानाः पुण्या विवाहाः सततान्नदानम्
येष्वेवैते सप्त गुणा वसन्ति सासम्यकवृत्तास्तानि महाकुलानि।। वि.नी.अ. 4, श्लो. 23

[56] नान्यत्रा विद्यातपसोर्नान्यत्रोन्दिय निग्रहात्
नान्यत्रा लोभ संयागाच्छन्तिं पश्यामि ते{निघ। वि.नी.अ. 4, श्लोक 54

[57] तपसा विन्दन्ते महत् ....;वि.नी.अ. 4, श्लो. 52द्ध